

UTSKRIFT 16 är ett temanummer som helt och hållet fokuserar på Kulturmiljö Hallands arkeologiska undersökningar i Söndrums socken under de senaste dryga femton åren. I grunden utgör boken de vetenskapliga fördjupningarna av våra två stora boplatsundersökningar i Albinsro/Trottaberg (RAÄ 108) år 2011 och Söndrums kyrkby (RAÄ 98:1) år 2013.

Istället för att behandla dessa båda lokaler som enskilda objekt valde vi att belysa dem i ett större, jämförande sammanhang. Detta innebär naturligt att en återkoppling till ett antal andra undersökningar i socknen blev av stor vikt, i syfte att lyfta diskussionen ytterligare.

Skeendena inom respektive lokal sätts in i ett lokalt såväl som i ett regionalt och överregionalt händelseförlopp. Av naturliga skäl upptar perioden yngre järnålder – tidig medeltid bokens lejonpart, men även mycket annat, såväl äldre som yngre, avhandlas. Läsaren hälsas välkommen till Söndrum – det södra hemmet!

BERÄTTELSER FRÅN DET SÖDRA HEMMET

Arkeologi i Söndrums socken

UTSKRIFT 16

**BERÄTTELSE FRÅN
DET SÖDRA HEMMET**

Arkeologi i Söndrums socken

Red. Per Wranning

Utskrift ges ut av Stiftelsen Hallands Länsmuseum, Kulturmiljö Halland

Detta är nr 16 i en löpande serie

Postadress: Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad

Telefon: 035-19 26 00

E-post: kansli@kulturmiljohalland.se

Hemsida: www.kulturmiljohalland.se

Form och Layout: Anders Andersson

©2019 Kulturmiljö Halland och författarna

ISBN 91-85720-62-3

Tryck: Åbergs tryckeri AB, Tomelilla 2019

Innehåll

ANDERS HÅKANSSON:

Söndrum i historiska källor och kartor 7

LENA BJUGGNER:

Söndrums kyrka – en föränderlig sakral byggnad 15

LINN NORDVALL:

Bebyggelsekontinuitet inom Söndrum RAÄ 108 29

STINA TEGNHED:

Bebyggelseutveckling från yngre stenålder till medeltid inom
Söndrums kyrkby 43

LINN NORDVALL:

Mellan två och tre skepp – byggnadsskick och förändring under
senneolitikum och äldre bronsålder 59

LINN NORDVALL:

Hus med nedsänkt golv – konstruktion och funktion via
3D-visualisering 87

PER WRANNING:

Där hednisk och kristen gravritual möts i tid och rum – Gårdarna
mitten mellan två världsbilder 93

ANDERS HÅKANSSON:

Thegnen i Söndrum – Om trelleborgshus och kungalev i södra
Sverige 113

STINA TEGNHED:

Resultaten från de arkeologiska undersökningarna lever vidare 163

Anders Håkansson:

Söndrum i historiska källor och kartor

Ur äldre kartmaterial framgår att Söndrums bybebyggelse låg samlad vid kyrkan, som placerats på den högsta punkten i området. Förleden i Söndrum, *syndr-* betyder "söder, södra", och efterleden *-rum* går tillbaka till namnformer med efterleden *-hem*. Förleden syftar troligen på byns läge i förhållandet till Onsjö. Bebyggelsenamn på *-hem* kan ursprungligen haft betydelsen "plats där man slagit sig ner, hemort". Namntypen går tillbaka till äldre järnålder och har troligen upphört att brukas för namngivning av byar redan före vikingatid (Pamp 1988). För Söndrum finns ett äldsta skriftligt belägg från 1386 (Rep.2:288) *in Synderom*. Ett belägg från 1593 är intressant såtillvida att man omnämner en huvudgård *Syndrum Hovedgaard* (KB).

Vidare visar storskifteskartan från år 1781 att Trottaberg låg drygt en kilometer väster om Söndrum. Förleden i namnet har tolkats som ett mansnamn *Throtte* och efterleden *-berg* syftar på byns läge på en höjd i landskapet. För Trottaberg finns ett skriftligt belägg från 1541 *Trusbiereg Falkleje* samt ytterligare flera från 1500-talets senare del. Fyra gårdar låg samlade medan ytterligare två gårdar flankerade byn; Bergsgård och Møllegård. Cirka en kilometer söder om Söndrums kyrka låg även Bäckagård, med ett separat åker och ängsgärde. Møllegårds läge och namn har sannolikt givits av att platsen var mycket lämpad för kvarndrift och gården ligger

Figur 1. Storskifteskartan över Trottaberg, Söndrum och Eketånga byar från år 1781.

i anslutning till ett fall i Nyrebäcken. Ytterligare en by fanns i socknen, Eketånga, vars bybebyggelse låg spridd i gårdets östra delar på en sträcka om cirka en kilometer. Förleden i Eketånga är eke- med betydelsen "dunge av ekar" medan efterleden är -tånge dvs "landtunga".

Med hjälp av jordeboken från 1646 vet vi hur många hemman som fanns i respektive by. Bäckagård, Bergsgård, Møllegård och Söndrum var kamerala ensamgårdar. Byarna utgjordes av Trottaberg och Eketånga som hade tre respektive sex hemman. Enligt storskiftesakten från 1816 fanns i Trottaberg fem gårdar/hemman, i Eketånga sju gårdar/hemman och i Söndrum tre gårdar/hemman. Uppgifter om antalet åbor saknas vid den här tidpunkten. I Landsbeskrivningen från 1729 finns uppgifter om cirka 36 åbor dvs cirka två åbor per gård. Vid laga skifte på 1850-talet fanns 45 hemmansdelar vilket gav i snitt tre åbor per gård/hemman.

Jordnaturen i byarna dominerades under 1600-talets mitt av kronojord

men det fanns även en stor del frälse men ingen skattejord. 80 år senare dvs 1729 hade förhållandena förändrats till frälsets fördel. Frälset fortsatte att expandera på bekostnad av kronjord och vid laga skifte var det bara två gårdar, Präst- och klockaregård, som inte var frälsejord. Uppgifter från 1700-talet visar att Möllegård och Bergsgård och Bäckagård då räknades som en del i Trottabergs by. Detta skedde trots att de var egna jordregisterenheter (Sahlgren 1948). Eventuellt kan ägandeförhållandena, dvs i samband med att Möllegård övergick från krono till frälse, ha påverkat situationen.

År	Krono	Skatte	Frälse	S:a Mantal	Åbor/Hemmansdelar
1646	8,25	0	4	11,75	-
1729	2,25	0	6,5	9,50	30
1816	2,25	0	7,25	9,50	-
1852-58	1,25	0	13,87	15,12	45

Tabellen visar förändringen av jordnatur och mantal för alla byarna.

Söndrum, Trottaberg, Bergsgård, Möllegård, Eketånga och Bäckagård utgjorde tillsammans ett stort hägnadslag. Hägnadslaget fortsatte i norr mot Mjällby, Onsjö och Heagård och i öster mot Halmstad och Mickedala. Dessa byar hade således ett gemensamt åker- och ängsgärde, även om större delen av ägorna låg intill bybebyggelsen. Likaså nyttjades utmark/betesmark gemensamt för flera byar. Före storskiftet låg ägorna i tegblandning vilket skildras i följande citat;

Desse byer ehuru till sine tomteställen ifrån varannan avskilt belägne äro likväl med ägorna på flere ställen uti tegeblandning även som hemmanen inom varje by hava större delen av sine åker- och ängskiften kringspidda på mångfaldige ställen utan ordning. Åkerjorden består del av bättre och sämre sandblandad mylla dels av finmylla och skarp sand. I anledning härav densamma vid uppskattningen blev indelad i fyra grader av vilken den 1:a innehåller bästa jorden varemot de sämre beräknas såsom 3/4 1/2 och 1/3. Ängsmarken äro till större delen mager, dels högländ och stenbunden, dels sidländ och mosslopen och på sine ställen beväxte med någon lövskog. Vid åkrarna och närmre tomterna finnas dock på några ställen goda hårdvallar. Mosse och flymarken Djöppet utgör en betydlig rymd men är i anseende till derå växande små täta buskar, samt ständige vattensamlingar nästan oduglig. Vid uppskattningen indeltes alle desse marker uti sex grader med det förhållande sig emellan att emot 1 tunnland av bästa graden skall räknas 1 tnl 10 2/3kpl av 2:a graden 2 tnl, av 3:e 3 tnl osv. (LMM Söndrums sn akt 19)

Mot slutet av 1500-talet vidtog en omfattande sandflykt in över land utmed södra Sveriges sandmarkskuster, inte minst de halländska. Ett kallare och torrare klimat tillsammans med långvariga krig i hela regionen ledde till störd balans och överutnyttjande av kusthedarna som framför allt nyttjades och sköttes som betesmarker och många kustbönder förlorade, förutom betesareal, också delar av sin åker- och ängsmark. I Haverdals by i Harplinge socken flyttade de värst drabbade bönderna ”helt enkelt” sina gårdar längre inåt land, medan i Söndrums socken en hel by med fem hemman översandades helt och försvann som fastigheter (Montin 1768). Av socknens byar beskrivs Eketånga, Söndrum och Trottaberg som de mest utsatta under 1600- och 1700-talet och det är möjligt att tomter, byggnader och även inägomark omkring de översandade hemmanen när de övergivits uppgått i dessa byars samfällda utmark.

Storskifteskartan från 1781 (fig. 1) visar att Trottaberg, Söndrum och Eketånga byar då hade minst fyra gånger så mycket äng som åker vilket visar att boskapsskötsel här, liksom på de flesta ställen i övriga Halland vid denna tid fortfarande var dominerande näring framför åkerbruket. Många av åkrarna låg dock i relativt stora, jämna, och tegindelade fält. Jorden som såddes varje år delades vid karteringen upp i fyra kvalitéer (istället för tre som var det vanliga): bättre sandblandad mylla, sämre sandblandad mylla, fem-mylla (kär- eller dyjord som betraktades som sämre åkerjord) och skarp sand. Man förstår att flygsanden, som periodvis svept in västerifrån åtminstone sedan 1500-talet, dominerade jordmånen men detta beskrivs inte i kartprotokollet som något problem vad åkerbruket beträffade. Hallands landsbeskrivning 1729 beskriver 100 år tidigare att åkerjorden till kronohemmanen Bäckagård och Eketånga nr 3 vid goda år gav tredubbelt tillbaka och att Prästgårdens åkerjord samtidigt kunde ge fyra gånger tillbaka. Detta är att tolka som att åkerjorden betraktades som relativt god, med tanke på att Landsbeskrivningen genomgående är mycket försiktig i bedömningen av hemmanens beskattningsbara tillgångar (områdets övriga hemman var frälseägda och beskrevs därför inte lika noggrant i Hallands landsbeskrivning 1729 men troligen var deras åkrar ungefär likvärdiga).

Byarnas ängsmark, som låg norr om gårdarna och åkermarken, bedöms i Landsbeskrivningen som ”*swag*” (dock inte pga av sandig jordmån) och bevuxen med gräs, pors och ljung och med en hel del al. Femtio år senare beskrivs ängsmarkerna i storskiftesprotokollet som ”*till större delen magre, dels höglände och stenbundne, dels sidlände, måslupne och på sine ställen bevuxne med någon löfskog. Wid åkrarne och närmare tomterne finnes dock på någre ställen goda häfdwallar. Mässe- och flymarken ”Djöpnet” utgör en*

Figur 2. Utsnitt över Söndrums socken från Jacob Kanters karta över flygsandsområdena längs Hallandskusten 1750. Flygsanden återges med beige färg. Akten M17 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

betydelig rymd, men är, i anseende till derå växande små och täta buskar, samt ständige watten-samlingar, nästan odugelig”.

Ytterligare 40 år senare skriver Bexell (1819) att ”Vid Söndrums sockens strandhemman äro eken, asken, alen och björken skonade omkring själva hemmanen och formar flerstädes en vacker nejd”. Johan Aron Borneman, som år 1825 inventerade det halländska ekbeståndet för kronans räkning, beskriver att i Prästgårdens och Klockaregårdens inägor fanns 54 stycken knut- och risekar och i gårdet till Eketånga nr 3 fanns 12 stycken buskekar. I protokollets marginal har Borneman noterat att Prästgården året innan avverkat fyra stycken vrakekar och dessutom gör han den samlade bedömningen att ”den ringa ekeskog som finnes (i Söndrums socken) är trykt af vindarne”. (af Borneman 1825).

Om man tittar på inägomarken så verkar Bäckagård i söder ha varit det enda hemman som hade större problem med sandflykten under senare

århundraden. Hallands landsbeskrivning 1729 beskriver hemmanets åkermark som svag av lermylla och ör och ängen som god och gräs- och ljungbevuxen med videbuskar på. På storskifteskartan från 1781 ser man att hemmanet hade dubbla gården mot söder och det är ganska troligt att det var för att stoppa sanden. På laga skifteskartan från 1840-talet över byarnas samfällda utmark verkar de båda gårderna åt söder vara borta och Bäckagård ligga öppet mot utmarken. Det måste dock ha varit ytterst tillfälligt, under 1830-talet pågick på utmarken ett statligt initerat och bekostat projekt med att binda sanden på hela den samfällda betesmarken till Eketånga, Söndrum och Trottaberg och på lagaskifteskartan från 1855 har Bäckagård återigen ett helt gårde mot söder. (Hallands Landsbeskrivning 1729).

Omkring gårdarna låg flera småhagar och mindre åker- och ängslyckor och på inägomarken invid kyrkbyn dessutom flera större hagar. Norrut låg byarnas inägojärde i gärdeslag med Mjällbys inägor med en stor mosse, Ramsosse, i gränsen. Längst i väster i Mjällbys inägojärde omedelbart norr om Møllegård, beskrivs marken år 1780 som *”så öfverhöljd af flygsand at den är aldeles odugelig”* (Söndrum akt 4). Inägorna var vid 1700-talets slut inte heller gärdade österut mot Halmstads inägor utan låg här i gärdeslag med *”Halmstads västre vång”*.

Först i början av 1800-talet började de statliga myndigheterna agera mer samlad i försöken att stävja flygsanden som sedan 1500-talet periodvis längs sandmarkskusterna försvårat nyttjandet av slätterna som betesmarker och förstört inägomark till kustnära hemman i framför allt Halland, Skåne, Blekinge, Öland och Gotland. Det skedde inom en allmän strävan att se över Sveriges lantushållning och i samband med detta grundades ett Husållningssällskap i varje län. Det halländska bildades 1811 och man började ganska omgående arbeta med flygsandsproblemet *”såsom en särskild för länet wäl inflytande hufwudsak”*. Det praktiska arbetet inleddes 1819 med att länets flygsandsfält karterades av lantmätare Anton Brandberg och så småningom, år 1827, startades ett mångårigt arbete med sådd och plantering av strandråg och sandrör på de halländska sandfälten lett av flygsandsplantör Bruhn från Danmark. Då hade bl a torvtäkt, trädfällning, betesdrift och tångkörning utanför bestämda vägar på flygsandsfälten nyligen blivit förbjudet och bötesbelagt, enligt brev från Kungl. Maj:t 1826.

Kusterna norr om Halmstad sågs som mest akuta, bl a med anledning av den nästan 30 meter höga, 200 meter breda och 2 kilometer långa *”lifsfarliga”* Lyngadynen på Haverdals utmark (i Harplinge socken) som sakta rörde sig österut. Efter några års arbete hade sandgräsen etablerat sig på allvar på Haverdals utmark och år 1830 kunde man ta uti med Eketångas, Söndrums och Trottabergs samfällda utmark där det 400 hektar stora flygsandsfältet,

dvs merparten av utmarken, av Bruhn betraktades som det ”*farligaste*” i hela Halland. (Bruhn 1862). Ett torp som låg på utmarken väster om Bäckagård betraktades vid denna tidpunkt som ohjälpligt förlorat i sanden och fick ”*undanflyttas*” och sanden hade också börjat lägga sig på Bäckagårds inägor. Som första akutåtgärd satte man därför en ”*risgärdesgård*” i nordsydlig riktning över ”*ödemarken*” några hundra meter väster om Bäckagård och därefter vidtog arbetet med att binda sanden på ”Eketånga, Söndrum och Trottabergs flygsandsfält”.

Man började längst bort i väster, några hundra meter från strandkanten i nuvarande Tylösand, med att sätta flera parallella nordsydliga rader av risgården med fyra meters mellanrum. När de översandats ett efter ett bildade de tillsammans en flat, bred och jämn sanddyn ”*som var lätt att bringa under kultur med sandhavren (strandrag) och sandröret ... och efterhand som grässådderne erhöll tillförsel och erforderlig näring af sanden, tilltog de i yfvighet*”. Man fortsatte att så dyngräs på båda sidor om den nu bundna sanddrivan och så småningom började en ”*naturlig gräs- och ljungmatta att bilda sig*” över hela det stora området. Ganska snart, år 1840, kunde samfällighetens bönder släppa ut sina kreatur på bete igen och hela projektet bedömdes som mycket lyckosamt. Att djuren nu, förutom gräs, ljung och andra örter också gärna betade strandrag och, efter några frostnätter, även sandrör sågs inte som något problem.

Laga skifteskartan från 1840-talet över utmarken visar att stora arealer nu betraktades som mer eller mindre ”*läkt flygsand*” eller ”*gräs- och ljung bevuxen flygsand*” etc, men att stora områden, framför allt längst i väster mot nuvarande Tylösand dock fortfarande bestod av ”*öppen flygsand*”. På laga skifteskartan från 1855 över både in- och utmarken till Eketånga, mer Söndrum och Trottaberg är detta område avhängt som tillhörigt Halmstad stad. Mot slutet av 1800-talet tallplanterades stora delar av byarnas gamla samfällda utmark (se ekonomiska kartan från 1920-talet) medan andra områden bebyggdes eller odlades upp, bl a den bästa betesmarken närmast den tidigare inägoegränsen och hela Långenäsudden och Sandslätt vid Eketånga.

Samtidigt som sandflykten pågick fungerade och sköttes kusthedarna fortfarande som betesmarker. Många växter trivs i sand och t o m med en rimlig återkommande sandpålagring. Linnélärjungen Lars Montin, bosatt i Söndrum och verksam som läkare i hela länet under 1700-talet beskrev i en uppsats till Kungliga Vetenskapsakademien 1768 hur växtligheten på sandsmarkerna kunde se ut när sandflykten väl var stoppad och han menade att här fanns ”*ett sådant antal af gräs och örter, träd och buskar oberäknade, att det vida öfvergår hvad som finnes på tämmeligen bördiga*”

ängar”. Sammanlagt räknar han upp 90 arter som trivs på ”sandbackarne” i Halland och nästan hälften av dem hittade han på ”flygsanden” (de nu totalt dominerande sandgräsen strandråg och sandrör verkar enligt Montin inte ha varit speciellt vanliga på 1700-talet). Eftersom han bodde i Söndrum är det ganska troligt att han botaniserade en hel del i hemtrakterna, bl a på utmarken/flygsandsfältet längs kusten i söder.

Referenser

- Bexell, S.P.1817-19. *Hallands historia och beskrivning*. Ny upplaga 1925. Halmstad.
- af Borneman, J.A. 1825. *Journal öfver Skogsundersökningar i Hallands län år 1825*. Krigsexpeditionen FI:6.
- Bruhn, J.O. 1862. *Kort beskrifning öfver flygsands hämmande i allmänhet och den halländska i synnerhet*. Skogsstyrelsens arkiv (1859-1882), Diverse handlingar rörande skogsväsendet, volym FI:8.
- Hallands Landsbeskrivning 1729*. Tryckt utgåva 1984-90. Utgiven av Hallands Museiförening. Halmstad
- Montin, L. 1768. Anmärkningar om flygsandens cultiverande. *Kongl. Vetenskapsac. Handlingar 1768* (juli-sept. s.265-272). Stockholm.
- Pamp, Bengt: *Ortnamnen i Sverige*, Lund 1988.
- Polheimer, J.M. 1791-92. *Tabell öfver de uri Hallands län, på nedan benämnde krono-skatte-ägor befintlige ekar, bokar och masteträd mm* (Lunds Landsarkiv: Hallands landskanslis handlingar ang. skogar 1791-1792, E1:1)

Otryckta källor

LMM =lantmäterimyndigheten. Söndrums sn akt 4, 19, 66, 81

Tryckta källor

- (DK) *Danske kancelliregistranter* udg ved Kr Erslev og W. Mollerup Kbhvn 1881-82.
- (Æda) *De ældste danske Archivregistraturer* udg. ved T. A. Becker Kbhvn 1854-1910
- (Rep) *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen. Udg ved Kr Erslev m fl Kbhvn 1894-12
- (KB) Kancelliets brevbøger udg ved C. F. Bricka. Kbhvn 1885-.